

ÜGYNÖKFILMEK A KÁDÁR-KORSZAKRÓL

Gyomorgörcs és puncstorta

MURAI ANDRÁS

A VOLT SZOCIALISTA ORSZÁGOK TÖBBSÉGÉBEN IDŐBEN ELSZÁMOLTAK AZ ÜGYNÖKMŰLTAL, NÁLUNK EZ CSAK FELEMÁSAN TÖRTÉNT MEG, A SZEMBENÉZÉS FELADATA EZÉRT JÓRÉSzt A MŰVÉSZETRE HÁRULT.

Az államszocializmus idején működő, becslések szerint közel kétszázötvenezer besúgó már nagyságrendjével is igazolja a hatalom paranoid természetét. Az egypártrendszer vezetői mindent megtettek, hogy killessék az állampolgárok titkait, szemmel tartásák a másként gondolkodókat, és sarokba szorított informátorokon keresztül gyűjtsenek anyagot a párt képzelt vagy potenciális ellenfeleiről. A beszervezett ügynökök újabb titkokat hoztak létre, kettős életük rejtélyét. A titok elszigetel egymástól barátokat, családtagokat, és határt húz jelen és múlt közé is: az ügynök-hálózat feltáratlan részletei a rendszerváltozást követően erősítették a társadalom tisztázatlan viszonyát a közelmúlthoz.

„Kádárkoros görcsök a gyomorban”, erről a kínzó érzésről ír Esterházy Péter a *Javított kiadásban*, mikor a kilencvenes évek végén a levéltárba tart, pedig még nem is tudja, hogy apjának a jelentéseit tartalmazó dossziékat fogja átvenni, csak sejti a bajt. A testet-lelket megbénító aggodalom Kádár-kori beidegződés: a rendőrállam idején a fenyegetettség érzése könnyen hatalmába keríthette az embert. A „titkos megbízott” beszerzésének aljas módszerei, és az ügynök kikényszerített tevékenysége alkalmas a szocializmus sötét oldalának bemutatására – amúgy hajlamos a társadalmi emlékezet a Kádár-korszakból csak a jót megtartani, s könnyen átadjuk magunkat a nosztalgia édesbús, múltat hamisító érzésének. Az ügynök titkos életén keresztül viszont megragadhatók az árulások és elhallgatások hálójából

szótt mindennapok, s a téma alkalmas arra, hogy a legvidámabb barakk kifejezést a helyén kezeljük: sokak számára a rendszer a meghurcolást, a tönkretett életet jelentette. Alkalmas a szerepek, a bűnösökre és áldozatokra osztott társadalom képének árnyalására is, hiszen az ügynökök közül sokakat megszaroltak: a besúgó is lehet áldozat. S az informátor kettős élete feszültségteremtő elbeszélések terepe is lehet, épülhet rá szórakoztató, fordulatos ügynöksztori, mint a hazai fejlesztésű HBO-sorozat, *A besúgó* esetében.

Mi újat hoz *A besúgó* az eddig készült ügynökfilmekhez képest? Például a mai fiatalok nézőpontját, akik csak hallomásból ismerhetik a Kádár-korszakot. A korhű díszletekkel, gondosan válogatott zenével újra-teremtett nyolcvanas éveket nézve úgy tűnik, az állambiztonsági szolgálat kontrolljával együtt a buli és kalandok ideje volt a pártállam utolsó évtizede. Az ügynök-kérdésről eddig készült dokumentum- és játékfilmek rideg világnak mutatják az egypártrendszer időszakát, ahol a hatalom alattvalói pozícióba kényszeríti a társadalom tagjait és felőri tartásukat, elveszi becsületüket. *A besúgó* nem csupán az ügynökké vált egyetemista fordulatos történetével köti le a néző figyelmét, hanem a szédítő töménységgel rekonstruált kor hangulatával is. Nosztalgia annak, aki átélte, egzotikus időutazás annak, aki kimaradt belőle. Mindezzel együtt a sorozatban világosan kirajzolódik a „puha diktatúra” alapvető vonása: a kényszerű egymásrautaltság rendszerében senki sem lehet szabad.

KIMONDOTT TITKOK – AZ ÜGYNÖK DOKUMENTUMFILMEN

Az ügynökfilmek tekintetében a 2010-es évek fordulója sűrű időszak volt, ekkor mutatják be e témában a dokumentum- és a játékfilmek többségét. Előfutár *Az ügynök élete* (2004), Papp Gábor Zsigmond összeállítása az 1958 és 1988 között készült belügyminisztériumi oktatófilmek – a rendszerváltásig szigorúan titkos – anyagaiból. Az állambiztonság apparátusának technika és ideológiai szempontrendszere mai szemmel egyszerre nevetséges és rémisztő, hiszen világgossá válik az értelmetlen erőfeszítés, amit a pártvezetés tett a megfigyelő hálózat kiépítésére. A hivatalos kiképző anyagok alapján a rendszer bornírtsága szembetűnő, azonban, ha feltárul az ügynök személyes története, az már korántsem mosolyogni való.

A Kádár-rendszerben a besúgók 8-10 százaléka az egyház állományához tartozott. Időre volt szükség a szembenézésre, az első dokumentumfilm a besúgók és az egyház viszonyáról 2009-ben került a nyilvánosság elé. *A Hitvallók és ügynökök*, Kabay Barna, Petényi Katalin filmje a katolikus egyház és a szocialista állam viszonyát a Rákosi-korszaktól a Kádár-éra konszolidációjáig mutatja be, mikor is fokozatosan megtörténik az egyház „domesztikálása”. A behódoltatás többek között az ügynökök jelentésein keresztül vált lehetségessé: a felső papság közel fele az állambiztonsági szolgálat kezében volt. Varga Ágota munkái még közelebb merészkednek a sokáig tabuként kezelt jelenséghez, egyéni sorsokat tárnak fel és ezzel jelentősen hozzájárulnak a szembenézés, a bűnbánat és megbocsátás folyamatához. A papok megfigyelésével és beszerzésével foglalkozó trilógiája (*A tartótiszt*, 2013, *Operatív érték – a besúgóttak*, 2014, *Bokros jelentések*, 2017) közül kiemelkedik *A tartótiszt*, ugyanis ebben vállalja először arcát (névét nem) nyilvánosság előtt ezt a hatalmi pozíciót betöltő személy. A belügyi szervek mindent megtettek, hogy ellehetetlenítsék az általuk veszélyesnek tartott papokat, de tragikus volt a beszervezett egyházi személyek sorsa is, akiket zsaroltak, tönkretettek (ugyanakkor tudni olyanról is, aki túlteljesítette az elvárásokat). Varga Ágota rendezéseinek sajátossága, hogy szembesítést kezdeményez

az egykori hatalom képviselői és a nekik kiszolgáltattak, a megfigyeltek és megfigyelők között, így láthatjuk azt is, hogyan viszonyulnak a jelenben az államapparátus kiszolgálói múltbeli szerepeikhez. A *Bokros jelentésekben* például a III/III-as osztály operatív főtisztje találkozik az egykor megfigyelt pappal, és a kamera előtt annak tudatában kedélyeskedik, hogy évtizedekig jól végezte munkáját. A *tartótiszt* címszereplője is leginkább szakmailag értékeli saját tevékenységét, a munka kihívásairól és szépségeiről beszél – erkölcsi önvizsgálatot tőle sem várhatunk.

VELÜNK ÉLŐ TITKOK – AZ ÜGYNÖK JÁTÉKFILMEN

Nem bővelkedünk a Kádár-korszak besúgóival foglalkozó filmekben, s közülük is csak kevés váltott ki komolyabb figyelmet: az *Apacsok* és *A vizsga* vált a témában hivatkozási ponttá, a többi hamar feledésbe merült. Mindaddig négy, különböző stílusú játékfilm (*Apacsok*, 2010, *Az ügynökök a Paradicsomba mennek*, 2010, *A vizsga*, 2011, *Drága besúgott barátaim*, 2012) központi témája a szervezés és az ügynök tevékenysége, s további kettőben (a Kéthly Anáról szóló *Utolsó jelentés*

Annáról című életrajzi filmben, 2009, és a vámpírokkal részben alternatív Kádár-rendszer vizionáló *Drakulics elvtársban*, 2019) fontos cselekményszál a megfigyelés.

Az ügynökfilmek alkotóinak dönteniük kell arról, elvezetik-e a besúgó történetét a jelenig, a titok felfedésének hatására is figyelve. Ez azért fontos kérdés, mert a tartótisztek és a beszerzett ügynökök kiléte, kapcsolata számos, a nyilvánosság számára tisztázatlan kérdést tartogat ma is. A szerzői munkák közül a *Drága besúgott barátaimnak* és az *Apacsoknak* kifejezett célja a társadalmi diskurzushoz kapcsolódni, míg az 1957-ben játszódó, a tartótisztet főszereplőnek megtett *A vizsga* a thriller és a kémfilmek műfaji elvárásait követi nagy hatásfokkal, és nem szándékozik az ügynökkérdésre közvetlenül reflektálni.

Az elhazudott múlt máig tartó hatására legelősebben a Kovács Kriszta és Bereményi Géza darabjából készült, Török Ferenc rendezte tévéfilm, az *Apacsok* reflektált. A jelenben játszódó kerettörténet szerint egy fiatal rendező készül filmet forgatni a rendszer ellenállójának hitt nagypapjáról, akiről váratlanul kiderül számára, hogy besúgó volt.

Ezt azonban nem a családjától, hanem véletlenül tudja meg, épp attól, akinek apjáról az ő nagypapa jelentett. Az *Apacsok* (akárcsak *A vizsga*) visszanyúl a Kádár-rendszer hazugság-gépezetének origójáig: az '56-os forradalom leverését követő konszolidáció árát fizette meg velünk a hatalom oly módon, hogy újjáépítette a Rákosi-rendszerből örökölt besúgó hálózatot. Az *Apacsok* hősei fiatal értelmiségiek, akik a kádárizmus szürkeségéből menekülve játszanak halálosan komolyan indiánosat. Lelkes kis csapatukból megszarolják és beszerzik Horváthot (Fekete Holdat), ám mint később kiderül, az állambiztonság emberét nem az „indián törzs” érdekli, hanem az indiánok főnökének, Szoboszlai (Szürke Sas) '56-os szereplése miatt börtönbüntetését töltő apjának fényképe. Ez a kép leleplezheti a Kádár-rendszert szolgáló rendőrt, aki '56 őszén a forradalmárok mellett állt. Semmi és senki sem az, aminek mutatja magát: a tartótiszt egykor forradalmár volt, Fekete Hold felesége pedig örökre tartja a titkot – tehát hazudik – férje ügynöki múltjáról. Így a családi emlékezetbe is hamisan épül be a nagypapa legendája, amiről aztán majdnem e tévhit alapján forgat filmet unokája.

A besúgó bűnös vagy áldozat, elítéljük vagy szánjuk, esetleg mindkettő? S mi a helyes magatartás, ha jó barátomról kiderül, évekig jelentett rólam? A *Drága besúgott barátaim* ezeket a kérdéseket járja körül, úgy, hogy a nézőt az első, talán elhamarkodott ítélettől (az ügynök csak bűnös lehet) elvezeti a másik oldal nézőpontjához. A besúgó érveire is figyeljünk, javasolja Cserhalmi Sára filmje, próbáljuk megérteni a bűnre kényszerített (művei kiadásával megszarolt) neves író élettragédiáját. Ezt a sorsot emeli a film a becsapott, elárult barát nézőpontja mellé, s bizonytalanítja el vele a besúgókról esetleg prekoncepcióval rendelkező nézőt – mindezt anélkül, hogy az ügynök tettének súlyát kisebbitené, s bűnét bagatelizálná.

A nyolc részes új hazai sorozat, *A besúgó* nem követi

„A besúgó is lehet áldozat”

(Szentgyörgyi Bálint: A besúgó – Várady Gergely, Patkós Márton, Szász Júlia)

az *Apacsok* és a *Drága besúgott barátaim* analitikus-szerzői filmes megközelítését, és távolságot tart a történelmi thrillertől is. A kádárizmus utolsó szakaszának életérzését és a rendszer mechanizmusát kívánja megragadni, úgy, hogy a kor emblematikus szereplőjének tekinti a besúgóvá kényserített átlagembert.

Ó, AZOK A '80-AS ÉVEK! – A BESÚGÓ

Ilyen merészen és átütő erővel magyar film még nem alkotta újjá a kádárizmus utolsó dekádját: forrongó ország képe alakulhat ki a nézőben *A besúgó* hőseinek életét nézve. Itt nyoma sincs annak a szürke és reménytelen világnak, ami a Kádár-korszakról él kollektív emlékezetünkben (amit például a *Fehér tenyér*, vagy az *Eltörölni Frankot* képvisel). A sorozat alkotója, a filmes előélettel egyáltalán nem rendelkező Szentgyörgyi Bálint meglátta a rendszer ügynökfigurájában a lokális és nemzetközi szintén egyaránt értelmezhető és élvezhető történet lehetőségét, a valóságtól elrugaszkodva kiélezett helyzetekbe hozta és a kémtörténetek sémáit alkalmazva felturbózta történetét. A főhőst, Gerit (Váradai Gergely), az első tíz percben beszervezik, mikor vidékről a fővárosba tart, hogy elkezdje egyetemi életét. A vonaton a tartóztiszt (Thuróczy Szabolcs) puncstortát eszegetve taszítja egy pillanat alatt erkölcsi határhelyzetbe: jelent az egyetem ellenzéki csoportjáról, vagy beteg öccse nem kapja meg csakis nyugatról beszerezhető gyógyszerét. Ebben a jelenetben ott találjuk a sorozat két meghatározó vonását. A puncsszelet közelijében a nyolcvanas évek tárgyi

„**Felőrlői tartásukat**”
(Varga Ágota:
Meggélyeztetten)

világának és hangulatának intenzív rekonstrukciós szándékát, az egyszerre agresszív és szárnalmas tartóztiszt fenyegetésében pedig a főhős kettős életét. A besúgó játszmáit és a megidézett évek életérzésének arányát nézve ez utóbbi hangsúlyosabb, ami azért is érdekes, mert a sorozat kreatóra a rendszerváltás után született (Miklauzic Bence és Mátyássy Áron rendezők, valamint az operatőr Szatmári Péter emlékei bizonyára hozzájárultak a korszak feelingjének megteremtéséhez). A nyolcvanas évek kapcsán eszünkbe juthat a *Moszkva tér*, amiben szintén a díszletek biztosítják a letűnt kor felfedezésének varázsát. Török Ferenc filmjének fiataljai azonban épp ellenkező habitusúak, mint Szentgyörgyi Bálint egyetemistái. A *Moszkva tériek* a politikai iránt közbömbösek, saját jövőjüket illetően céltalanok, *A besúgó*-sorozatban viszont kivétel nélkül aktív, cselekvő hősöket látunk, akik lendületesen támadják az elnyomó rendszert, vagy pillanatig sem nyugodva szervezik kisstílusú bizniszüket (Varga Ádám remek alakítása az üzletelő kádergyerek). Könnyű elképzelnünk, hogy közülük kerül ki a rendszerváltás utáni politikai-gazdasági elit.

A besúgóban a történelmi kor megjelenítése nem merül ki tárgyak, jelmez felvonultatásában. Igaz, néhány jelenet eltúlzott és hiteltelen, hiszen a nyolcvanas évek közepén nem hangozhatott el egy egyetemi előadáson, hogy „ruszlik haza”, a tartóztiszt és az ügynök kapcsolata is inkább a kémisztori izgalmát erősíti, s nem a történelmi hűséget. Ugyanakkor kirajzolódik a kádárizmus meghatározó vonása: mindenki függ va-

lakitól. A rendőr alezredes kizárólag a felettesétől remélheti a nagyobb lakást, Geri nem csak a tartóztisztjével szemben kerül kiszolgáltatott helyzetbe, de szobatársa is zsarolja, a neves író pedig a publikálás lehetőségéért és ellenzéki lánya védelmében adja el magát az ördögnek, vagyis az állambiztonsági szerveknek. Mindezzel együtt a sorozat szerint a nyolcvanas évek egyáltalán nem taszító kor, még ha benne bizonyos figurák azok is; épp ellenkezőleg. Olyan kor, amely értelmet ad a lázadásnak, a politikai berendezkedés ellen éppúgy, mint a rendszert kiszolgáló, a rendőri ranglétrán előrébb mégsem jutó apjával szemben Juditnak (Szőke Abigél).

A történelmi témájú magyar filmek Kádár-rendszerben kialakult hagyománya az áthallásos beszéd, a párhuzam állítása a múlt választott korszaka és a jelen között, ami azonban az utóbbi évek történelmi thrillerjeiből lényegében kiveszett (lásd erről Hirsch Tibor esszéjét a *Filmvilág*, 2019 júliusi számában). Ezzel szemben *A besúgó* első epizódjában az ellenzéki karizmatikus vezér Száva Zsolt (Patkós Márton) tüzes szónoklatát hallgatva asszociálhatunk a mai politikai hatalomra, az egykor kollégiumi kapcsolatokból kialakuló kormánypártra (is). „Van egy dolog, amiben hihetetlenül bénák vagyunk. És ezt úgy hívják demokrácia.” Fiatal forradalmárokból lett öreg zsarnokok irányították a 20. században az országot, folytatja az ellentmondást nem tűrő fiatal egyetemista (s talán majd vezető politikus néhány évvel később a már demokratikus rendszerben) beszédét az egypártrendszer ellen. A szónoklat ugyan anakronizmus, ez a jelenből visszatekintett értelmezése Kádárnak, ám része a sorozat koncepciójának, miszerint az alkotók maira hangolják a közel negyven évvel ezelőtti időket (többek között pár régi dal kortárs feldolgozásának beemelésével). Ezek az áthallások, a nyolcvanas évek jelenidejűsítése teszi lehetővé, hogy a sorozatot azok is maguknak érezhessék, akik nem éltek a megidézett években. *A besúgó* a „kádárkoros görcsök” emlékéit inkább eltávolítja, semmint felidéri a túlszínezett és dinamikus nyolcvanas évek világával, felsejlik viszont benne a kortárs magyar valóság, mint a közel-múlt öröksége. •